

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ RAFİQ qızı ƏLİYEVƏ

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ GENDER MÜNASİBƏTLƏRİNİ ƏKS
ETDİRƏN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR**

5706.01- Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponet: Sənubər Əlöfsət qızı Abdullayeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Təhminə Rasim qızı İsmayılova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Pedaqoji Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “_____” _____ 2017-ci il saat _____ da AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdindəki filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:**

fil.ü.f.d.,dosent S.Y.Məmmədova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bu və ya digər xalqa aid dünyanın dil mənzərəsi, onun (xalqın) koqnitiv dünya modeli əsrlər uzununu davam edən empirik müşahidələr əsasında formalaşan və həmin etnosa özəl olan bilik sistemində istinad edir. “Xalqın ruhu – onun dilidir, xalqın dili – onun ruhudur. Bundan gözəl eyniyyət təsəvvür etmək olmaz!” - fikrinin müəllifi V.F.Humboldt yazırdı: “Hər bir dil xalqın ətrafında dairə çıxır. İnsan da həmin dairəyə aid olur”¹. Başqa sözlə desək, hər bir fərd aid olduğu cəmiyyətin stereotipləri, dəyərləri, lingvokulturologiyası, etnopsixologiyası ilə şərtlənən gözügörünməz “dairədədir”. Həmin dairənin verbal həlli isə bilavasitə “dünyanın dil mənzərəsi” modelində əks olunur. Həmin biliklər sistemi mütləq şəkildə sosiallaşmaya məruz qalır. Müasir dilçilik elmində “dünyanın dil mənzərəsi” sayəsində aparılan araşdırmalar² gender məsələlərinin dildə, konkret olaraq xalqa, topluma özəl olan “dünyanın dil mənzərəsi”ndə inikasını məqamına xüsusilə diqqət ayırmağa başlamışlar. Məhz, bu maraqdandır ki, son dövr dilçilik araşdırmalarında nitqin gender özəllikləri probleminin tədqiqinə diqqət xüsusilə artmışdır³. Aparılan tədqiqatlar qadın və kişi nitqinin labüd olan gender fərqliliyi özəlliklərini əks etdirdiyini, qadına xas “dünyanın dil mənzərəsi”nin kişinin analoji koqnitiv qavrayışından əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyini ortaya qoyur. Bu mənada təsadüfi deyil ki, gender dilçiliyinin vüsət alması ilə frazeoloji sistemdə bu yönlü fərqliliklərin təhlilini hədəf almışdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda gender münasibətlərinin inkişafı cəmiyyətdə qadın və kişilərin fərqli sosio-mədəni rolları ilə səciyyələnir. Onlar Azərbaycana mədəni təsiri və tarixi hadisələrin dinamikası ilə müəyyən edilib. Genderin təhlili göstərir ki, elmi sahədə nəinki cinsin öyrənilməsində, həm də bütövlükdə sosial-humanitar biliklər sistemində prinsipcə yeni elmi paradigma yaranıb. Gender nəzəriyyəsinin

¹ Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию. М.: Наука. 1984., 80

² Гвоздева А.А. Языковая картина мира: лингвокультурологические и гендерные особенности. автореферат. Диссер...канд. филол. наук, Краснодар 2004, 15с., Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М.: ЧеРо, 2003, 349 с, Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке, М.: Наука, 1990. 108 с

³ Robin Lakoff (Department of Linguistics, University of California, Berkeley) Language and woman's place // Lang. Soc. 2, 45-80. Printed in Great Britain; Mary Bucholtz and Kira Hall Twenty Years After Language and Woman's Place; Кирилина А.В. Гендер: Лингвистические аспекты. М.: Изд-во, Институт социологии РАН, 1999. 180с

yaradılması humanitar elmlərin inteqrasiya nümunəsinə çevrilib. Sosioloq və psixoloqlar, tarixçi və filosoflar, ədəbiyyatçı və dilçilər gender problemlərinin təhlilinə müraciət edir, hər biri də burada özünəməxsus fəaliyyət sahəsini tapır”¹. Başqa sözlə desək, gender münasibətlərinin mahiyyətinə varan daha dərin təhlil və araşdırmalar sistemli tədqiqat yanaşması tələb etdiyindən, burada təkcə filologiya eliminin əldə etdiyi nəticələr deyil, eləcə də antropologiya (etnik kulturologiya), etnoqrafiya, tarix, sosiologiya, etnopsixologiya və s. elmlərin müştərək fəaliyyətinin nəticəsi hiss olunmalıdır. Məsələn, “Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit” ifadəsi patriarxal münasibətlər sistemindən doğan subordinasiya və sosial-psixoloji distansiyaya işarə edir. Başqa sözlə desək dolaylı intensiya ifadəsinə işarə edir. “Qeyrətsiz oğuldansa kor qızım olsa yaxşıdır” ifadəsi isə xalqın gender fərqliliyində qadın (qız) və kişi (oğul) cinsindən olan övladlara qoyulan əxlaqi tələbləri, sosial hökmlülük missiyasını kontrastiv şəkildə əks etdirir.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində gender münasibətlərini əks etdirən çox sayda ifadələr mövcuddur. Həmin ifadələrin xalqın təfəkkür tərzini, etnopsixologiyasını, adət-ənənələrlə bilavasitə bağlılığı sistemli araşdırma tələb edən tədqiqat obyektinə çevirir. Həmin ifadələrin ən fərqli konseptləri əhatə etməsi, eləcə də linqvokulturoloji şərtlənmə baxımından müxtəlif allüzial fon və “şaqli kontekst”ə malik olması “Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlər” mövzusunda dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirir. Gender münasibətlərini ifadə edən frazeoloji vahidlər təkcə AİLƏ, SEVGİ, NİKAH konseptləri aidlik baxımından deyil, fərqli həyati situasiyaların metaforik səciyyələndirməsi baxımından da maraqlıdır. Məsələn, *Evdə xoruz, çöldə fərə* ifadəsində xoruz-fərə ornimonimləri eyni quş növünün fərqli cinsə işarə edən heteronimik adlarıdır. Məhz, bu kimi məqamların müxtəlifliyi və çox rəqəmsliliyi Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemindəki gender münasibətlərini ifadə edən frazeoloji vahidlərinin tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində yer alan və gender münasibətlərini ifadə edən frazeologizmlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində yer alan və gender münasibətlərini ifadə edən frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin sistemli tədqiqatı, bu vahidlərin linqvokulturoloji şərtlənməsinin sistemli araşdırılması, habelə gender

¹Qafarova S.A. Gender və filologiya., B.: Qərb Universiteti Nəşriyyatı, 2005, s. 5, 11

frazeologizmlərinin koqnitiv və linqvopraqmatik aspektlərdən dəyərləndirilməsi işi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin sistemli araşdırmasıdır. Bu məqsəddən irəli gələrək aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin psixoemosional təbiətini və onların etnokulturoloji faktorlarla şərtlənmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

- Gender münasibətlərin etnopsixoloji şərtlənməli məqamları ilə universal şərtlənməli məqamlarının fərqliliyi Azərbaycan dilindəki gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin sistemli təhlilini aparmaq;

- Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin allüzial fonunu təşkil edən tarixi-filoloji və tarixi-sosial “şaqli kontekst”ləri müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin komponent tərkibinə görə fərqləndirməsini aparmaq, qohumluq münasibətlərini bildirən terminlərə istinad edən frazeologizmlərlə heteronimlərə istinad edən frazeologizmləri fərqləndirmək;

- Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin struktur özəlliklərini müəyyənləşdirmək, fonetik obrazlılıq (assonans, alliterasiya), struktur təmlik yaradan faktorları (daxili qafiyə, paronimlərə əsasən söz oyunu) təhlil etmək, transformasiya modellərini, sintaktik struktur qəliblərini (antiteza, xiazm) izləmək;

- Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin fərqli konseptlər çərçivəsində təhlilini aparmaq, tematik qruplar üzrə fərqləndirmək;

- Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin semantik qruplaşdırmasını aparmaq.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Gender frazeologizmləri yüksək lakunarlıq əmsalına malik olub, konkret tarixi situasiyalar (sorarət, avunkulat ailə-nkah sistemi), bədi əsərlərlə şərtlənmə əsasında “şaqli kontekstə” malikdirlər.

2. Gender assimetriyası faktoru bütün inkişaf etmiş dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də öz təsir izlərini buraxmışdır və bunun ən bariz nümunəsini dilimizin frazeoloji sistemində yer alan gender frazeologizmlərinin timsalında izləyə bilərik.

3. Gender münasibətlərinin tarixən labüd mərhələsi kimi ailə institutu nəzərdən keçirildiyindən, Azərbaycan dilindəki gender frazeologizmlərinin

böyük qisimdə məhz ailə münasibətlərini əks etdirən (ər – arvad) qohumluq terminlərinin üstünlük təşkil etməsi labüddür.

4. Gender münasibətlərinin təbiətdə - canlı orqanizmlər üzərində izlənilmə təcrübəsi gündəlik-empirik müşahidələrin metaforikləşməsini qaçılmaz etmişdir ki, bu da son nəticədə zoonim geteronim komponentli gender frazeologizmlərin meydana gəlməsinə rəvac vermişdir.

5. Gender frazeologizmləri aşkar və ya implisit şəkildə qadın-kişi münasibətlərini əks etdirdiyindən həmin qrup ifadələr arasında AİLƏ, SEVGİ-NİKAH, QADIN, KİŞİ konseptlərinin (makrosahələrinin) üstünlük təşkil etməsi labüddür. Bununla bərabər həmin konseptlər özlüyündə gender münasibətlərinin ən geniş spektrini əhatə etdiyindən onların freymlər (mikrosahələr) üzrə fərqlənməsi də məntiqəmuvafiqdir.

6. Gender münasibətləri insanlar arasındakı təməl münasibətlər sisteminə daxil olduğundan həmin münasibətləri əks etdirən ifadələrin qiymətləndirici funksiyada çıxış edərək, peyorativ (mənfi) və ya meliorativ (müsbət) səciyyələndirməyə xidmət etməsini qaçılmazdır.

7. Gender münasibətlərini ifadə edən frazeologizmlər Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi üçün xarakterik olan struktur özəllikləri (antiteza, xiazm və s.), obrazlılıq vasitələrini (alliterasiya, assonans və s.) tam dolğunluğuyla əks etdirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilən dissertasiya çərçivəsində Azərbaycan dilçiliyi üçün ilk dəfə olaraq gender münasibətlərini əks etdirən frazeologizmlərin leksik-semantik özəlliklərinin sistemli təhlili aparılmışdır. Dilçiliyimiz üçün ilk dəfə olaraq, gender münasibətlərini ifadə edən frazeologizmlərin allüzial fonu, onların linqvokulturoloji şərtləndirməsi araşdırılmış, ayrı-ayrı ifadələrin ilk dəfə olaraq etimoloji dəyərləndirməsi aparılmış, gender assimetriyası faktorunun frazeoloji sistemdə inikas mexanizmləri geniş və sistemli təhlil edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində gender münasibətlərini ifadə edən frazeologizmlərin lakunarlıq əmsalı dəyərləndirilir, onların koqnitiv və linqvopraqmatik aspektdən səciyələndirməsi təklif edilir. Tədqiqatda, həmçinin predesent onimli, ekzempilifikat adlı gender frazeologizmlərin linqvokulturoloji şərtlənməsini araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycan dilçiliyində gender münasibətlərini ifadə edən frazeoloji vahidlərin leksik-semantik, koqnitiv-linqvopraqmatik özəlliklərinin təhlilini hədəfə alan ilk araşdırma olması ilə yetərincə mühüm nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Mövzu ilə bağlı çoxcəhətli tədqiqatlar əsnasında əldə edilmiş elmi nəticələr Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində dair müxtəlif aspektli təhlilləri hədəfə alan tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Bununla bərabər, əldə edilmiş

elmi nəticələrin qohum türk dillərinin və eləcə də qohum olmayan digər dillərin frazeoloji sistemində yer alan gender frazeologizmlərinin sistemli təhlilini nəzərdə tutan tədqiqatlarda da istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən konkret olan gender münasibətləri, habelə əlaqəli konseptləri əhatə edən frazeoloji vahidlərin lüğətinin tərtib edilməsində istifadə edilə bilər. Əldə edilmiş elmi nəticələrdən habelə frazeologiya ilə bağlı mühazirə və seminar məşğələlərində, eləcə də Azərbaycan dili üzrə ixtisaslaşan maqistrantlar üçün xüsusi kurslarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbə və metodları. Dissertasiya işində araşdırma mənbələri kimi gender frazeologizmlərin allüzial fonunun təşkil edən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətninə, habelə Qurani-Kərimin tərcümə mətninə, eləcə folklor nümunələrinə və müəllif əsərlərinə müraciət edilmişdir. Gender frazeologizmlərinin işlənmə mövqələrinin təhlilində klassik və müasir yazıçı və şairlərin əsərlərinə, habelə müasir KİV-lərin materiallarına müraciət edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində eləcə də müvafiq frazeoloji lüğətlərdən, o cümlədən müxtəlif ikidilli, üçdilli frazeoloji lüğətlərdən də istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatda təsviri, müqayisəli, koqnitiv, sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatda fərqli genealogiyalı dillərlə bəzi müqayisələrə yol verildiyindən müqayisəli-tutuşdurma metodundan istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları və araşdırma əsnasında əldə edilmiş nəticələr AAK tərəfindən tövsiyə edilən və respublikamızda, eləcə də xaricdə dərc edilmiş 10 məqalədə öz əksini tapmış, habelə tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı 7 beynəlxalq və respublika səviyyəli müxtəlif elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində işin mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, habelə məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar açıqlanır, eləcə də dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan dilindəki GMF-lərin lakunarlığı və “semantik (gender) assimetriyası”** adlanan I fəslində “*Azərbaycan mental şüurundakı gender münasibətlərinin spesifikliyi frazeoloji*

lakunarlığı yaradan amil kimi ” problemi təhlil edilir. Məlum olur ki, “Etnoqrafik lakunlar özlüyündə bilavasitə qeyri-dil (qeyri-verbal) milli reallıqlarla bağlı olan və etnolinqvistiuk və milli-mədəni planlı fərqlilikləri inikas etdirən leksik “boşluqları” təzahür etdirir.”¹Məlum olduğuna görə, bu növ lakunar şərtləndirmə bilavasitə tarixi hadisələr, implisit şəkildə dildə inikas etdirilə bilən adət-ənənələr, habelə mədəni-ədəbi irslə bağlıdır² Məlumdur ki, “1) dil daşıyıcısı olan toplumun mədəni-tarixi inkişaf spesifikasiyası, 2) xalqın məskunlaşdığı coğrafi iqlim şəraiti, 3) xalqın yaşam tərzii və onun təsərrüfat vərdişləri, 4) milli adət və ənənələr, 5) milli psixologiya və xalqın mentaliteti” frazeoloji lakunarlığı yaradan faktorlardır³. Gender münasibətləri və etnoqrafik məzmunlu frazeologizmlərdə onların inikası məsələsi bilavasitə həm xalqın etnopsixologiyasını, həm keçdiyi tarixi inkişaf yolunu, həm mövcud yaşam tərzii, ailə-məişət prioritetlərini, habelə adət-ənənələrini əhatə edir. Etnoqrafik məzmunlu frazeologizmlərdə əks olunan gender münasibətləri bilavasitə çoxəsrlik mədəni irsin, adət-ənənə bazisinin üzərində nəşət tapır, mövcud tarixi-sosial və tarixi-filoloji “şaqli kontekstə” istinad edir. Azərbaycan xalqına xas dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında adət-ənənələrdən doğan qəlib anlayışlar müstəsna rol oynadığından şübhəsiz ki, *Oğlan evi alınca, qız evi ölüncə, Oğlan adamı – sındırar badamı, Qız adamı – sındırar adamı, Qız qapısı, şah qapısı // Qız qapısı, şah qapısı, mini gələr biri razı gedər*kimi ifadələr fərqli mədəniyyətli və deməli fərqli dünya modeli xalqlar üçün anlaşılın olmaz. Halbuki Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinin diktə etdiyi məlum davranış modelinə görə, qız evi elçilərə birinci dəfədən “hə” deməməli, oğlan evini imkan verildiyi qədər get-gələ salmalı idi. Birinci dəfədən oğlan evinə “hə” deyilməsi qız övladının “ucuz tutulması”, qız evinin özünə dəyər verməməsi kimi qiymətləndirilə bilərdi. Gender münasibətlərini əks etdirən etnoqrafik məzmunlu frazeologizmlərin böyük qismi xalqımızın toy adətləri ilə bağlıdır. Toy adətləri ilə bağlı olan, lakin ilkin semantikasında və ya sonra əldə etdiyi mənə yükündə gender münasibətlərinin bu və ya digər aspektlərini əks etdirməyən frazeoloji vahidlər də mövcuddur. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində “işdən qovmaq”, “kənarlaşdırmaq”, “məğlub eləmək” kimi geniş mənə spektrini ifadə edən *xoruzunu qoltuğuna*

¹Полянская Л. П. Этнографические лакуны в русском и французском языках // Язык и культура. - М., 2003. - С. 28-34 <http://www.philology.ru/>; с.28

²Patricia Odber de Baubeta Bread, the Staff of Advertising <http://cvc.cervantes.es/>

³Хайруллина Р.Х., Ахмадеева А.У. Фраzeологическая лакунарность и факторы ее образования // Филологические науки, № 5, 2014, с. 59

vermək frazeoloji vahidini bu sırada qeyd etmək olar. “Adət” üzrə elçilər şirniyyat, çay, qəndlə doldurulmuş zənbil və bir xoruz apar-maqla elçiliyə gedərdilər. Elçiləri qarşılayan qız evi bu şeyləri evlərində müəyyən müddət saxlayar, lakin əl vurmazdılar. Əgər qız evində razılıq olardısı, zənbil açılar, xoruz kəsilərdi. Razılıq olmadıqda isə oğlan evindən bir nəfəri çağırar, zənbil və xoruzu geri qaytarardılar”¹ Göründüyü kimi, “*xoruzu qoltuğuna vermək*” frazeologizmi məhz, oğlan tərəfin davranışı ilə bağlı olduğundan ilkin mərhələdə burada gender münasibətlərinin implisit ifadəsini izləmək olardı. Lakin zamanla mümkün olmuş semantik modifikasiya yeni və kifayət qədər fərqli məna spektrinin formalaşmasına yol açmışdır ki, bu da son nəticədə gender semantikasının aradan qalxmasını mümkün etmişdir: *O Fransa deyilsə, deməli, ona qalib gəlmək də olar, xoruzunu qoltuğuna vermək də...*² Deməli, artıq gender münasibətlərinin inikasından söhbət belə gedə bilməz. Lakin dilimizdə işləkliyi qoruyub saxlayan çox sayda frazeoloji vahidlər vardır ki, onlarda aşkar və ya implisit şəkildə gender münasibətlərinin inikasını izləmək mümkündür. Məsələn, etnoqrafik mahiyyət kəş edən “*şirin çay*”*ını içmək* ifadəsi qız evindən evliliklə bağlı razılıq xəbərinin alınması anlamına gəlir. *Bir xoşbəxt ailənin təməlinin qoyulmasına yardım edin! Gəlin, birgə şirin çay içməyə gedək...*³ “*Xalqın məişəti, adət-ənənələri gender münasibətlərinin “barometri” kimi və ya etnoqrafik məzmunlu frazeoloji vahidlərdə gender münasibətlərinin inikasına dair*” adlanan növbəti bölümdə qeyd edilir ki, gender dilçiliyi dildə və milli mədəni ənənələrdə əksini tapan sosial fərqliliyi öyrənməyi hədəf alır. Dilin frazeoloji fonunda təzahür tapan gender aspektli frazeoloji vahidlərin tədqiqi bilavasitə müasir dilçilik elminin linqvokulturoloji istiqamətinə uyğun gəlir⁴. Məsələn, bir frazeoloji vahidin etimologiyasına nəzər salaq: “*Qoy arvadı ölən o kişi fikir çəksin ki, subay baldızı yoxdur*”⁵. Bu ifadə bilavasitə xalqımızın və eləcə də digər türk və Şərqi xalqlarının qüsurlu sayıla biləcək nikah adəti ilə bağlıdır. Belə ki, həmin adətə görə dul kişi arvadının kiçik (subay) bacısı ilə evlənə bilərdi. *Baldız elə baldızdır, bacısı sağ olsun* ifadəsi də heç şübhəsiz ki, həmin

¹Məhərrəmov S, Bayramov A. Mədəniyyət.- 2010.- 12 noyabr.- S. 13.

²<http://news.milli.az/sport/120876.html>

³http://musavat.com/news/proje/menimcun-elci-gedersiniz_50800.html

⁴Самарина В.С. Гендер во фразеологии: когнитивно-лингвокультурологический аспект, автореферат., Ставрополь 2010, 22 с.; с.8.

⁵Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II cild. (red. T. Bünyadov) Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2007; s.372

adətdən narazılıq fonunda meydana gəlmişdir. Bu nikah adəti *sororat* (latınca “soror” - “bacı” sözüdür) adlanır. Sororat adəti anasız qalmış uşaqların saxlanması zərurəti ilə icra olunurdu. Çünki vəfat etmiş bacının uşaqlarına hamıdan yaxşı xalaları baxa bilərdi. R. Hüseynzadə də hələ daha erkən dövrlərdə (VII-XII əsrlərdə) bu nikah adətinin bütün türk xalqları üçün xarakterik olduğuna diqqət çəkmişdir.¹ Lakin onu da qeyd etmək ki, etnoqrafların iqtibas gətirdiyi nümunədən, habelə “*Baldız baldan şirindir*” ifadəsindən fərqli olaraq, dilimizin frazeoloji sistemində bu xarakterli nikahlara etiraz edən ifadələr daha üstünlük təşkil edir. Bu adətin insanların istək və arzularını nəzərə almaması haqlı olaraq, neqativ semantikali frazeoloji vahidlərin meydana gəlməsinə rəvac vermişdir. Xalqın adət-ənənələri ilə diqqət edilən və bilavasitə gender münasibətlərindəki spesifik cəhətləri əks etdirən frazeoloji vahidlər arasında : *Qızdı – nazdı, min tümən azdı., Qız alanın ya bir çuval qızılı, ya bir çuval yalanı gərək , Verdim bir dana, aldım bir sona, ay qız anası, qal yana-yana* ifadələrini qeyd etmək olar. Belə ki, Azərbaycan etnoqraflarının qeyd etdiyi kimi, “keçmişdə başlıq” və ya “süd pulu” vermək adəti geniş yayılmışdı. Bununla əlaqədar yoxsul ailənin oğlanları hər ailədən qız istməyə cürət etmirdilər. Varlı ailələr isə bir qayda olaraq sosial-iqtisadi durum cəhətdən bir-birinə münasib ailələr qız verib, qız alardılar. Belə münasib adamlar eyni sosial təbəqəyə malik olan qohumlar olurdu². Məhz, bu səbəbdəndir ki, frazeoloji sistemdə yer alan bu qəlibdə ifadələrdə min tüməndən başlayaraq, bir danaya qədər ən fərqli “başlıq” haqqının əksini tapdığını müşahidə edilir. Ehtimal ki, vəziyyətin bu kritik həddə çatmasının arzu edilməzliyi fonunda *Qız alanın ya bir çuval qızılı, ya bir çuval yalanı gərək* kimi frazeoloji vahidin meydana gəlməsi mümkün olmuşdur. Belə ki, ən azından oğlan evinin şirin dilinə salıb qız evini “yola gətirməsi” mümkünlüyü belə çıxılmaz vəziyyətin qarşısını ala bilərdi. Qeyd etmək ki, frazeoloji vahidlərdəki daha aşağı maliyyəyə malik oğlan evi “payı” ehtimal ki, “başlıq” deyil, “süd pulu”dur. Belə ki, “etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, ...qız evinə verilən “süd pulu”nun miqdarını oğlan evi müəyyən edir”³. Deməli, ehtimal ki, *Qızdı – nazdı, min tümən azdı* ifadəsindəki yüksək məbləğin qız evinin tələb etdiyi “başlıq” haqqı, *Verdim bir dana, aldım bir sona, ay qız*

¹Гусейн-заде Р. А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. М.: Kremlin Multimedia, 2013; s.165

²Azərbaycan etnoqrafiyası Üç cildə. II cild. (red. T. Bünyadov) Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007; s. 370

³Bünyadova Ş.T. “Orta əsr Azərbaycan ailəsi”. Bakı “Elm”, 2012 ; s.76

anası, qal yana-yana frazeoloji vahidindəki ev heyvanı “süd pulu” əvəzidir. Xalqımızın toy adətləri ilə bağlı olan və bilavasitə gender stereotiplərindən qaynaqlanan *Qız qundaqda, cehizi sandıqda, Qızı saldın beşiyə, cehizini çək eşiyə, Evsizə qız verməzlər* və. s. bu kimi frazeologizmlər də maraqlıdır. Doğrudan da etnoqrafik araşdırmalar bu faktı ortaya qoyur ki, qız uşağı anadan olan gündən valideynlər onun üçün cehiz tədarük edirdilər: çıraq, lampa, yorğan-döşək, qab-qacaq, mebel, nənə cehizi adlanan qamot və s.¹ Bu mənada *Qız qundaqda, cehizi sandıqda, Qızı saldın beşiyə, cehizini çək eşiyə* frazeologizmlərində ifrata varıldığını söyləmək olmaz. Maraqlıdır ki, xalqımız adətlərinə görə qız tərəfin üzərinə cehiz vermək düşdüyü kimi, oğlan tərəfdən də mütləq şəkildə evin olması tələb olunurdu. Bu baxımdan *Evsizə qız verməzlər* frazeoloji vahidi kişi ilə bağlı stereotiplərdən birinin parlaq inikası kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin o da diqqətdən qaçmamalıdır ki, bu stereotip yanaşmaya etiraz kimi, *Qızı otaqlıya yox, papaqlıya ver., İgidim igid olsun, kol dibi evim olsun.* kimi kifayət qədər yüksək işlənmə tezliyində malik olan və ən fərqli mənbələrdə təsbitini tapan əks semantikali frazeologizmlər də mövcuddur. Kontrastiv semantikali bu frazeologizmlərdən birincisində otaqlı – papaqlı qarşılaşdırmasının aparılması təsadüfi deyil. Belə ki, Azərbaycan mentallığında papaq kişilik, namus simvolu hesab edilirdi. R. Nadirin araşdırmasında oxuyuruq: “Türk xalqlarının ideologiyasında...kişinin namus atributları papaq, arvad və at hesab edilirdi”². Daşlaşmış stereotiplərimiz bədii irsimizdə də öz əksini tapmışdır: “Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad, bir də papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına atıb tapdalamaq demək idi” (İ. Şıxlı). Dilimizin frazeoloji sistemində bu spesifik gender stereotipinin əyani təsdiqi kimi dəyərləndirilə biləcək çox sayda nümunəyə təsadüf edə bilərik: *papaq mənə haram olsun əgər...; papağını qabağına qoymaq, papağını qabağına qoyub fikirləşmək, papağını yerə soxmaq, papağını yerə vurmaq.* Maraqlıdır ki, dilimizin frazeoloji sistemində papaq bilavasitə kişilik simvolu kimi qəbul edildiyində “papaqlı” metaforası həmin cins bildirən leksemin tam əvəzləyə bilər: *Bir papaqlı bir evi bəslər, Qızı otaqlıya yox, papaqlıya ver., İgidim igid olsun, kol dibi evim olsun.* frazeoloji vahidlərindəki antiteza tərəflərinin qarşılaşdırılması məsələsinə qayıdaraq onu da əlavə edək ki, həmin ifadələrə görə kişinin ləyaqətli, namuslu, cəsarətli insan olması onun ev-eşik sahibi olmasından daha üstün

¹Əliyev Ə.T. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, «Elm və təhsil», 2012. 156 s.

²Nadir R. Alovdan yaranmışlar., Bakı: ADNA, 2013 ; s.25

tutulmalı olduğu vurğulanır. Frazeoloji vahidlər təkcə xalqın təfəkküründə formalaşmış gender stereotiplərini deyil, həmin stereotiplərdən əziyyət çəkən tərəfin kədər və ələmini ifadə edə bilər. Hələ F.Köçərli tərəfindən təsbit edilmiş frazeoloji vahiddə məişət psixologiyasında hökm sürən naqis cəhətlərin ifşası ilə rastlaşırıq: *Qız idim, sultan idim, nişanlandım xan oldum, gəlin oldum, qul oldum, ayaqlara çul oldum.*¹ Həmin ifadə əslində bir qədər daha öncə - 1909-cu ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap edilmiş məqalələrdən birində yer alırdı. Qeyd olunan ifadənin şərhini verən müəllif yazır: “Bu sözlərdən məlum olur ki, müsəlman arvadı ömründə beş-on il xoşbəxtlik və ağ gün görürsə, o da qızlıq əyyamındadır. Ona nişan taxılarda bir az vaxtda hörməti zahirən bir azacıq da artır. Elə ki, gəlin olur, qul olur və get-gedə hörmət və izzətini bilmərrə itirib, ayaq altına düşən çul və palaz mərtəbəsinə tənəzzül edir.”² Cənubi Azərbaycanda həmin ifadənin daha təfəsilatlı variantı işləklilik qazanmışdır: *Qız idim, sultan idim, adaxlandım, xan oldum, ərə getdim, qabaqlarda qul oldum, birin doğdum, astanada çul oldum.*³ Bədii üslubda da bu ifadənin variantlarına təsadüf etmək olar: *Eşitməmişəmni: Qız idim – sultan idim, Nişanlandım, xan oldum, Ərə getdim, qul oldum, Ayaqlara çul oldum! İndi bax mən o çulam, ayaqlar altına düşmüşəm.* (Y.V.Çəminzəminli). Onu da qeyd edək ki, subaylıq çağının “sultan” olması ilə bağlı yanaşma yalnız qızlara aid edilmir. Belə ki, *Subaylıq sultanlıqdır* frazeoloji vahidinin əsasən etibarilə oğlanlara şamil edildiyini müşahidə etmək olar. Bu da onunla bağlıdır ki, həyatın digər dövrlərindən kişinin sosial status və mövqeyi neqativ planda dəyişikliyə uğramır. *Səlman onu pilləkəndən ötürərkən həsrətlə dedi: – Subaylıq sultanlıqdır – vur, kef sənindir!* (Y.V.Çəminzəminli), *Mehmanın evə göz gəzdirdiyini görən Altay bir daha dostunu tərpətmək üçün: - Subaylıq sultanlıq deyilmi? - deyə eyni misalı çəkdi.* (S.Rəhimov). “Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemindəki gender assimetrikliyi semantik universallığın inikası kimi” adlanan bölümdə qeyd edilir ki, “cinsin sosial və mədəni konstruksiyalaşdırılması prosesini ifadə edən gender anlayışının” bir araşdırma kateqoriyası olaraq formalaşması sayəsində (gender dilçiliyi), “maskulin” və “feminik” stereotiplərə əsaslanan

¹Köçərli Firudin. Balalara hədiyyə. B.: “Şərq-Qərb”, 2013. ; s.18

²Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz // "Molla Nəsrəddin" jurnalının 14-cü nömrəsi http://anl.az/el/k/fk_s.e/hg001.htm

³Güney Azərbaycan folkloru, I kitab (Təbriz, Yekənat və Həmədan ərazilərindən toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013, s.134

münasibətlərin dildə təsbiti işinin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçir¹. İstər maskulin, istərsə də feminik stereotiplər məhdud zaman çərçivəsində formalaşmayıb əsrlərlə cilalanmış standartların ortaya qoyduğu qəlib kişi və ya qadın obrazlarını müəyyənləşdirir. Həmin qəlib obrazlara uyğun hansı xüsusiyyətlərin “olar-olmaz”ı isə bilavasitə xalqın canlı tarixinin, milli kimliyinin lokal verbal ifadəsi olan frazeologizmlərdə öz təzahürünü tapır. *Qoltuqda yaşamaq kişilikdən deyil; Oğurluq üstündə ölmək kişilikdən deyil, Kişinin sözü bir olar // Kişinin sözü ilə işi bir olar, Kişi qızı olma, kişi arvadı ol! Kişi öz sözünün ağası olar. Kişi, sözü üzə deyər. Kişi tüpürdiyünü yalamaz.* Azərbaycan dilində yer alan *kişi olmaq, kişi kimi eləmək* (sözünün üstündə durmaq, dediyini eləmək, sözünü üzə demək və s.) ifadələri, habelə daha öncə haqqında bəhs etdiyimiz *kişilikdən deyil* frazeoloji vahidi dilimizdə gender assimetriyasının əsaslı şəkildə ortaya çıxdığını düşünməyə əsas verir. *Kişi olmaq, kişi kimi adam olmaq* əlahiddə, müsbət xüsusiyyətlərin daşıyıcılığına işarə etdiyi halda *arvad olmaq* peyorativleksika statusunda dəyərləndirilir. Bu kontekstdə “*Adam kişi olar!*”, “*Oğul deyərəm*” və s. oxşar qəbilli ifadələr aşkar gender assimetriyası ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, “*Adam kişi olar!*” ifadəsi özlüyündə kişiliyin ən müsbət xüsusiyyətlərini əks etdirməsi faktını əks etdirməklə yanaşı, qadınlığa, qadın olmağa implisit neqativ münasibəti də ehtiva edir. “... *Kişilikdən deyil*” frazeologizmi bir növ polifunksional frazeoloji vahid statusuna malikdir. Həmin ifadə müəyyən kontekst çərçivəsində verilmiş məna ilə “doldurulur” və yalnız kontekst nəyin “kişilikdən olub-olmamasını” aşkara çıxarır. Maraqlıdır ki, gender assimetriyasının təsiri ilə müəyyən üstün məziyyətləri daşıyan qadınlara “kişi kimi qadın” frazeoloji epitetinin verildiyi kimi, həmin xüsusiyyətlərdən məhrum kişilərə də bioloji göstəricilərinin tam əksi olaraq “kişi deyilsən” söylənilə bilər. Belə ki, “kişi deyilsən” frazeoloji vahidi məhz bioloji xüsusiyyətlərdən məhrumluğa deyil, bir çox müsbət insani keyfiyyətlərdən naqislik fonunda işlədilir. “*Kişi deyilsən*” frazeoloji vahidinin “*qeyrətsizsən, acizsən, sözünün yiyəsi deyilsən (sözündən qaçmaq, sözünün üstündə durmamaq)*” mənalarında işlədilməsi məlumdur.

¹Белик, Е.В. Лингвокультурологические и гендерные особенности лексики и фразеологии современного английского языка :На материале лингвокультурологического поля "мужчина и женщина (в обществе и семье)", автореферат дис. ... канд. филол. наук, М., 2003.

Məsələn, “Əlindən gələnə əsirgəsən, kişi deyilsən (“Koroğlu” dastanı)”¹. Ölçü vahidi olaraq, üstün göstərici olaraq qız deyil, oğul övladın (və ya oğlanın) qeyd edilməsi faktı “Kitabi-Dəqə Qorqud” dastanlarının dilindən məlumdur. “Analoji vəziyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” allüzyası əsasında formalaşmış “Qız gəldin, oğlan gəldin?” (// qız gəlmisən, ya oğlan? .. – deyiminə də aid etmək olar. Xatırladaq ki, bu ifadə dastanın “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Dədə Qorqudun Beyrək üçün Banuçiçəyin qardaşının yanına etdiyi elçiliklə bağlı aşağıdakı kontekstə istinad edir: *Baybörə bəg aydır: “Dədə, oğlanmısən, qızmısən?”. Dədə “oğlanam” – dedi.*” (KDQ)². Gender assimetriyasını təzahür etdirən frazeoloji vahidlər sırasında “*hərəsi bir oğula dəyər*”, “*analar necə oğullar doğub!*” frazeologizmlərini qeyd etmək olar. Burada “oğul” qohumluq termini sanki bir “ölçü vahidi” kimi nəzərdən keçirilir, özündə üstün dəyərə malik ölçü vahidi statusunda qiymətləndirilir. əksər hallarda bu frazeoloji vahidlərkimisə və ya özünü öymə semantikasını ifadə edir. *Bu dəfə karvanı qaçaqquçaqdan, haramilərdən özüm keçirəcəyəm. Koroğludu, Giziroğludu nədi, görərlər ki, analar necə oğullar doğub?! (“Koroğlu”, “Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi”)*³.

“Azərbaycan dilində GMF-lərin komponentar-struktur təhlili” adlanan II fəslin “*GMF-lərin koqnitiv-lingvopraqmatik aspektli komponentar təhlilinə dair*”bölümündə qeyd edilir ki, insanın cinsi – onun vacib şəxsiyyət səciyyələndirmələrindən birini təşkil etməklə onun dünyadakı sosial, mədəni və koqnitiv oriyentasiyasını (yönləndirməsini), o cümlədən dil vasitəsilə yönləndirməsini müəyyənləşdirir. .. Gender həm kollektiv, həm də fərdi təfəkkür komponenti olmaqla bir koqnitiv fenomen kimi tədqiq edilməlidir. Elə koqnitiv fenomen ki, dildə fiksə edilir və individlərin davranışında öz əksini tapır..”⁴. Maraqlıdır ki, xoruz zoometaforizminin fərqli semantik yük qəlibində qəlibləşməsi də bilavasitə koqnitiv biliklərə istinad edir. Söhbət neqativ səciyyəli “Təki mənim xoruzum özgə damında banlasın” frazeologizmindən gedir. Belə ki, bu frazeoloji vahid çərçivəsində xoruzun davranışın digər xüsusiyyəti ön plana alınır. Həmin məqam dilimizdəki daha az işləkliyilə seçilən digər frazeoloji vahiddə də öz əksini

¹Seydöliyev N.F. Frazeologiya lüğəti (Azərbaycan dastan və nağıllarının dili əsasında), Bakı: Çıraq, 2004

²Hacıyeva A.Y. Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində “şaqlı kontekst” probleminə dair // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, B., 2015 ; s.417

³“Koroğlu”, “Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi” <http://www.azadliq.mobi/>

⁴Кирилина А. В. Гендерные аспекты языка и коммуникации, диссер ...докт.филол.наук., Москва, 2000, 369 с.; <http://www.dissercat.com/>

tapmışdır: *Alti toyuğun bir xoruzu gərəkdi*. İstər bu frazeologizmdə, istərsə də “Təki mənim xoruzum özgə damında banlasın” ifadəsində aşkar seksizm məqamını təsbit etmək olar. XX əsrin 60-cı illərində bir istilah kimi formalaşmış olan seksizm anlayışı “insanların cins göstəricisinə görə ayrışdırılışının ideologiyası və praktikasını” xarakterizə edir. Seksizm dedikdə, yalnız bu və ya digər cinsə aidliyə görə hər hansı bir cəmiyyət doktrinası, yanaşması ilə razılaşmaq məcburiyyətinin aşılınması məqamı nəzərdə tutulur¹. Məhz, bu mənada xoruz – kişi, toyuq – qadın koqnitiv metaforikləşməsindən çıxış etsək, hər iki GMF-in seksizm, yəni cinsi ayrışdırılışını səciyyələndirən ifadələr olması heç bir şübhə doğurmaz. “*Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin komponentlər fərqləndirilməsi*” probleminin sistemli təhlili burada qohumluq terminlərinin gender frazeologizmlərinin formalaşmasındakı rolunu dəyərləndirməyə, habelə peyorativlik və meliorativlik ppozisiyaları kontekstində – gender frazeologizmlərinin intensional fərqləndirməsinin səbəblərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdi. Qohumluq termin komponentli frazeologizmlər həm dildə danışan toplumun dünyanın dil mənzərəsini, gender aspektli sosial hökmlülük şərtlənmələrini, etik-əxlaqi prioritetlərini metaforik biçimdə representasiya edə bilər. Məsələn, *Arvadın pisdirdir boşa qurtul, qonşun pisdirdir, köç qurtul, aman pis övlad əlindən!* Bu nümunədə konkret olaraq, Azərbaycan mental şüurunda münasibət qradasiyası əks olunur. *Arvadın şərikli olsun, malın şərikli olmasın*. frazeologizmi isə ifrata varan praqmatizimin sarkastik tonla ifadəsini əks etdirir. Yəni, əslində Azərbaycan mental düşüncəsinə görə arvadın şərikli olması heç vəchlə mümkün olmayacaq bir şey hesab edildiyindən, şərikli malın tamamilə qeyri-məqsədmüvafiq bir iş olmasının vurğulanması üçün belə bir hiperbola priyomundan istifadə edilmişdir. Əksər hallarda belə effektin əldə edilməsi üçün məhz qəbul edilməsi qeyri-mümkün olan hadisə, əlamət və ya xüsusiyyətlərlə qarşılaşdırma aparılır: eynilə şərikli arvad alınmasının Azərbaycan mentallığı üçün nonsensliyi, qəbul edilməzliyi ilə müqayisədə olduğu kimi. Analoji vəziyyəti *Arvadı əmanət ver, malını yox*. frazeologizmində də müşahidə edirik. Sözsüz ki, bu ifadə arvadın əmanət verilmə mümkünlüyünün hətta müzakirə olunmaması qarşılığında, malın əmanət verilməsinin yanlışlığının xüsusi qabarıqlıqla vurğulanması üçün yaranmışdır. Peyorativ və ya melorativ semantikasına malik qohumluq terminli frazeologizmlərin bir çoxu aşkar və ya implisit şəkildə gender semantikasını, çalarlılığını əks etdirir.

¹Словарь гендерных терминов, М.: Информация XXI век, 2002; с.172-173

lەر ki, bu da həmin qrup ifadələrin təqdim edilən tədqiqat çərçivəsində dəyərləndirilməsini mümkün edir. Məs, *atasını tanımayanlar* frazeologizmi implisit gender semantikasını ifadə edir. Belə ki, atasını tanımamaq, mahiyyət etibarilə gender münasibətlərindən qaynaqlanan vəziyyətin, özü də tam neqativ vəziyyətin qohumluq terminin iştirakı ilə ifadəsinə əsaslanır. *“Dünyanın dil mənzərəsi – GMF-lərin komponent tərkibini müəyyənləşdirən faktorlardan biri kimi”* təhlil edilərkən avunkulat ailə-nikah sisteminin dilimizdəki bir çox GMF-lərin formalaşmasındakı rolu ortaya çıxır. Qədim türklərin və onların varisləri olan müasir türk xalqlarının ailə quruluşu üçün *avunkulat* ailə-sosial münasibətlər sisteminin xarakterik olması əksər tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə etiraf edilir¹. Məlumdur ki, avunkulat (latın dilində *avunculus* “*ananın qardaşı, dayı*” anlamını ifadə edir) tipli ailədaxili münasibətlər sistemi “ əsasən kişi cinsindən olan individin anasının qardaşı ilə olan xüsusi münasibətlərini tənzimləyən münasibətlər sistemi və ya sosial instituttur”, həmin sosial insitutut “anaxətli” olub, dayının individin (bacı uşağının) həyatında xüsusi əhəmiyyətli rol oynaması, onun bir növ ustadı, yol göstərən müdrik məsləhətçisi olması ilə səciyyəyəlmir². *Vuran igid dayısına gəyişməz* misalında məhz, dayının məslətçi statusuna diqqət yetirilir. Bu mənada gender tipikləşdirməsində, yəni maskulin xüsusiyyətlərin qabardılmasında atanın qardaşına deyil, məhz ananın qardaşının obrazına istinad edilməsi tamamilə anlaşılındır. *“GMF-lərin üslubi-sintaktik özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillər haqqında”* probleminin təhlili çərçivəsində qeyd edilir ki, bu qrup frazeoloji vahidlər arasında antiteza struktur qululuşuna malik ifadələr kifayət qədər ağır çəkiyə malikdir. Məs., *Arvad var, ev yığar, arvad var, ev yıxar, Arvadın isməti – ərin izzəti, Atası ölən yetim qalmaz, anası ölən yetim olar*. Bu zaman semantik yükün qabarıqlığı ilə bərabər, ritmik axıcılıq və dinamika frazeoloji tamlığı təmin edən amil kimi ön plana çıxır. Məsələn, qadınlarla, ev xanımları ilə bağlı gender stereotiplərində formalaşmış öngörüşlərdə onların gəzinti, qeybət, söz-söhbət həvəskarı olduğu vurğulanır. Bu yanaşmanı *Arvad iki olanda ev süpürülməmiş qalar , Arvad qonaq ev yəsini də avara edər*. və s. bu kimi gender frazeologizmlərində aydın şəkildə müşahidə etmək olar. Antiteza formatlı GMF-lərakroteza strukturlu ifadələr seçilir: *Arvad malı alçaq qapıdır, bir girəndə alnına dəyər, bir çıxanda, Oğlum oğul olsun, ona tapılmayan qız olsun, Qız evin qonağıdır, vaxt glər, gedər*. Tərsinə paralelizmə, yəni

¹Тадина Н.А. Три линии родства и авункулат у алтайцев <http://new.hist.asu.ru/>

²О.Ю.Артёмова Авункулат // Народы и религии мира http://peoples_religion.

xiazma azsayılı nümunələr arasında implisit və eksplisit gender semantikasını ifadə edən aşağıdakı ifadələri qeyd etmək olar: *Bir ata doqquz oğul bəslər, doqquz oğul bir atanı bəsləyə bilməz., Əlhəzər, arvad üzvlü kişidən, kişi üzvlü arvaddan.* GMF-lərdə ellipsis hadisəsi də diqqəti cəlb edir. *İnəyin buynuzuna baxarlar, qızın – üzünə., İşlək keçəl qız ərə gedər, pinti – gora, Oğlan dayıya çəkər, qız – xalaya, Oğlunu sevən – gəlinin sevər, qızını sevən – kürəkənin, Qız gözəl gərək, oğlan – igid., Ər od olar, arvad –su.* Azərbaycan dilindəki heteronim komponentli GMF-lərin təhlili burada zoomorfizmlərin iştirakı ilə yaranmış heteronimlərin (dana – düyə, cöngə – ökü, buğa – inək, xoruz – toyuq (fərə) və s.) yer aldığı frazeologizmlərlə insanların cins və yaş fərqləndirməsinə görünən heteronim komponentli (kişi – qadın, qız – qadın, qız – dul, qadın – qarı (yaşlı qadın) və s.) ifadələri fərqləndirməyi mümkün edir. *Dışarıdan alırsan düvəyi, çəkər gedər boğayı , İnek gözün süzər, buğa ipin qırar., Buğa yoxdu, dana bəy., Evin danasından öküz olmaz , Dişi düşmüş boz öküz, qoşulub cöngələrə .*

“Azərbaycan dilindəki GMF-lərin konseptlər üzrə semantik-struktur təhlili və allüzial-struktur obrazlılığı haqqında” adlanan III fəsil çərçivəsində ilk olaraq “ Azərbaycan dilindəki *GMF-lərin konseptlər üzrə semantik-struktur fərqləndirilməsi*” problemi araşdırılır və qeyd edilir ki, GMF-ləri “AİLƏ”, “SEVGİ-NİKAH”, “QADIN”, “KİŞİ” və s. aparıcı konseptlər çərçivəsində izləməklə yanaşı, həmin konseptlərin semantik iyerarxiya modelinə uyğun fərqləndirmələri ilə də, yəni freymləri də təhlil etmək vacibdir. Məsələn, konkret olaraq, ən vacib gender konseptlərindən olan “QADIN” konsepti çərçivəsində “gəlin”, “ana”, “qız”, “qadın (/arvad)”, “dul qadın” və s. freymlərin semantik iyerarxiya əlaqələri xüsusi maraq doğurmaya bilməz. “Gəlin” freymi üzrə fərqləndirilə bilən GFV-lər: *Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit, Oba durdu köçməyə, gəlin getdi seçməyə, Oynamaq bilməyən gəlinə oyun yeri dar gələr., Gəlin var gələr – gətirər, gəlin var gedər – itirər. Gəlin evin yaraşığıdır, cəlalıdır, bəzəyidir. Gəlin gəlin deyil, gəldiyi yer gəlidir.* “Qadın” konseptinə daxil olan “Həyat yoldaşı” freymi çərçivəsində həm müsbət, həm də mənfi səciyyələndirməli ifadələrə təsadüf etmək mümkündür. *Arvad bir şeydir ki: alanda peşman, almayandavə* s. “Qadın-Həyat yoldaşı” obrazını müsbət aspektdə təqdim edən ifadələrə misal olaraq isə növbəti qrup frazeologizmləri nümunə göstərmək olar: *Ər od olar, arvad su. Kişini cavan saxlar: yaxşı arvad, yaxşı at.* Bir konsept fərqli mənalı frazeoloji vahidlər sayəsində reallaşma qazana bilər. Həmin məna müxtəlifliyi də konseptin daxili semantik strukturunu, yəni freym iyerarxiyasını müəy-

yənləşdirir. Bu mənada “konseptlərdən fərqli olaraq, freymlərin kifayət qədər ciddi daxili struktura malik olduğunu” vurğulayan N.F.Alefrenko freym-ssenarilərin frazeologiyada xüsusilə təmsil olunduğuna da diqqət çəkir¹. Freym-ssenarilərə nümunə olaraq GFV-lər sırasına aid edilə bilən, konkret olaraq “AİLƏ-NİKAH” konseptinə və “Evlənmək” intensiyasını əks etdirən freymə daxil olan *Kifir al, əsil olsun, bədəsil gözəl alma!* Və ya *Arvad alsan, ürəkdən, qonşu alsan dirəkdən.* frazeologizmlərini qeyd etmək olar. Göründüyü kimi, burada davranış ssenarisi əksini tapmışdır. *Kifir al, əsil olsun, bədəsil gözəl alma!*Bəxtənədir, qurdlu çıxar bəzən ən gözəl alma (Fikrət Sadiq). Freymin daxili strukturunu təşkil edən slotlarla bağlı onu demək olar ki, freym-slot qarşılıqlı şərtlənməsi statik deyil, dinamik, dəyişkən mahiyyətlidir. Məsələn, “Sevgi” slotu “İnsanlararası münasibətlər” freymi çərçivəsində dəyərləndirilir². Halbuki gender münasibətlərinin ifadəsi çərçivəsində tədqiqatçının sadəcə freym statusunda nəzərdən keçirdiyi “SEVGİ”, əslində konsept mahiyyətlidir və onun özünün “Nakam sevgi”, “Qarşılıqlı sevgi”, “Gizli sevgi”, “Eşq acısı” və s. kimi freymləri fərqləndirilə bilər. *Ağac kölgəsiz olmaz, insan sevgisiz, Dərdli gözü gizlətmə, yaşı axar bəlli edər, Eşq ilə ağıl əl-ələ tutub getməzlər, Eşq topuğuna vurub.* “Sevgi” konsepti çərçivəsində freym – slot bölgüsünə gəlincə, “Eşq acısı” freymi çərçivəsində “Sevgi iztirabı”, “Vüsala çatmayanların sevgi acısı” və s. bu kimi slotları fərqləndirmək olar. Yəni, freymin özü də semantik planda yekcins deyil. Göründüyü kimi, konsept – freym – slot semantik iyerarxiya quruluşu araşdırma predmetinə yanaşmadan asılı olaraq fərqli şəkildə strukturlaşdırıla bilər. Azərbaycan dilində “Sevgi-nikah” konseptinə daxil olan gender frazeologizmlərini aşağıdakı freymlər üzrə qruplaşdırmaq olar: “Sevgi iztirabı” freymi üzrə: Sevgi od deyil, oddan yamandır!, Aşiq olan divanə olar, Çəkməyən nə bilir sevda dərini? .“Sevgi-vüsala xoşbəxtliyi” freymi üzrə:, *Köhnə sevgi köhnəlməz, Aşıqə Bağdad uzaq deyil.*“Sevgi obyektı” freymi bilavasitə gender münasibətlərinin subyektivizmini əyani şəkildə ortaya qoyur: *Sevənin gözündə pərdə olar , Sən Leyliyə Məcnunun gözüylə bax!, Könül sevən göyçək olar, Könül sevən ağanın nə ağı, nə qarası?*Maraqlıdır ki, “Sevgi-nikah” meqakonseptini əsas semantik özlülərindən birini təşkil edən “Nikah” konseptində isə artıq daha rəssional dəyərləndirməli ifadələr

¹Алефиренко Н. Ф.Фраzeологическое значение в свете фреймовой семантики // Учёные записки ЗабГГПУ, Выпуск № 2 / 2011, с.11-17

²Капусткина О. Ю. Слот 'любовь' в рамках фрейма 'межличностные отношения' Вестник ЧГУ. 2011. № 13 (228). Вып. 54. С. 74–79. <http://www.lib.csu.ru/>

üstünlük təşkil edir. *Çirkin al, bədəsil gözəl alma, Əsil al çirkin olsun, bədəsil gözəl alma!*, *Əsil almaq çətindir, saxlamaq asan!* “Nikah” konseptinə daxil olan ifadələrdə xalqımızın müəyyən adət-ənənələrə yanaşımı, dəyərlər sistemi tam əyaniliklə ortaya çıxır: *Bədəsildə əsil olmaz, qaçan qızdan – xanım!*. Bu ifadədə xalqımızın böyüklərinin izdivacla bağlı etirazlarına məhəl qoymadan sevdiyi oğlana “qoşulub qaçan” qaçan qızlarla bağlı tənə, qınaq özünü biruzə verir. “Nikah” konseptinə evlənməyin çətinliyi və tez evlənmənin məziyyətlərilə bağlı ifadələr də diqqəti cəlb edirdi: *Evlənmək su içmək deyil, Tez duran, tez evlənən peşman olmaz.* “Nikah” konseptində kinayə faktoru geniş istifadə edilən priyomdur. Məsələn, *Biz evləndik – gülüşü dərdik, sən evləndin – barmağın bala batdı; Hər kişi elə bilir ki, doşab almışdı bal çıxıb.* “Nikah” konsepti çərçivəsindəki kinayəli ifadələrdən bəziləri kişilərin xanımlarının qohumlarına münasibətdə nümayiş etdirdikləri xüsusi diqqət və həssaslıqla bağlıdır: *Birindən soruşdular: -Haralısan? Dedi: - Evlənməmişəm!, Arvad qohumu şirin olar.* M.S.Minaabad da Cənubi Azərbaycanda işləkliyini qoruyub saxlayan və gender ayrışdırılışının bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilən ifadələr sırasında *Ər ağacı – gül ağacı, Var taqsırım – vur ağacı!* – frazeoloji vahidinə də xüsusi diqqət çəkmiş və bu frazeologizmdə qadının itaətkarlığa “dövəti”nin əks olunduğunu, bu zaman qadını cəzalandıran ər ağacının həтта müsbət şəkildə dəyərləndirildiyini də xüsusilə vurğulamışdır¹. “Azərbaycan dilindəki GMF-lərin allüziyalı fonu və “şaqli kontekst” əsaslandırması haqqında” bölümündə qeyd edilir ki, həmin ifadələr arasında Qurani-Kərim allüziyalı frazeologizmlər, “Kitabi-Dədə Qorqud” allüziyalı frazeologizmlər, habelə müəyyən bədii əsərlərdən sitatların uzual istifadəsi şəraitində yaranmış xüsusi növ frazeologizmlər fərqləndirilə bilər. *Köhnə pambıq bez olmaz, dul arvaddan qız olmaz.* ifadəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”a istinad edir. *Əski panbuq bez olmaz, qarı düşmənlə dost olmaz*². Müqəddəs Qurani-Kərimin 7-ci “Əraf” surəsinin 27-ci ayəsində deyilir: *Ey Adəm oğulları! Ayıb yerlərini özlərinə göstərmək üçün libaslarını soyundurub valideyninizi (Adəm və Həvvanı) Cənnətdən qovduğunu kimi, Şeytan sizi də aldadıb yoldan çıxartmasın. Şübhəsiz ki, o (Şeytan) və onun camaatı sizləri sizin onları görə bilmədiyiniz yerlərdən görürlər. Biz*

¹Malahat Shabani Minaabad. Studying Gender in Azary Proverb from the Viewpoint of Sociolinguistics // The Caspian Sea Journal, Volume 10, Issue 1 (2016), pp. 39-50 <http://csjonline.org/CSJ/2016/39-50.pdf>; 43

²Kitabi – Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşmiş mətn variantı və müqəddiməS.Əlizadə və F.Zeynalov) Bakı: Yazıcı, 1988 ; 12

şeytanları iman gətirməyənlərin (kafirlərin) dostları etdik Bu kontekstdə qadınları yoldan çıxaran kişilər haqqında söylənilən *saqqalında şeytan tükü var*” ifadəsində bilavasitə yoldan çıxarmaq məqamı, şirin sözlər deyərək, şirin vədlər verərək insanları aldadan şeytanın davranışına bənzərlik məqamı ön plana alınır. Predsedent onimli, yəni xüsusi adlı frazeoloji vahidlər bu sırada xüsusilə seçilir. Belə ki, burada iqtibas (sitat və ya kvazisistat) formatlı allüziyadan və ya aşkar sezilən “eyham”dan söz getmir. Məsələn, *Hər arvad saqqız çeynər, amma Ayışə kimi çeynəyə bilməz* frazeoloji vahidində yer alan antroponim bilavasitə allüzial əsaslı onim mahiyyəti kəsb edir. Ekzempilifikatmahıyyətli predsedent onimli GMF-lər sırasında *Sağlığında kor Fatma, öldü isə badamlı göz olur* frazeoloji vahidini qeyd etmək olar. “*Azərbaycan dilindəki GMF-lərdə “söz oyunu” və fonetik obrazlılıq haqqında*” bölümündə qeyd edilir ki, müasir dilçiliyə L.Vitgenşteyn tərəfindən gətirilmiş olan “söz oyunu” anlayışı özünün müasir linqvistik terminoloji anlamında qaydaların, üslubi qəliblərin və s. bu kimi nortamitiv göstəricilərin bilərəkdən, müəyyən intensiya, məramla pozulması anlamını kəsb edir¹. “Dil oyunu – müəyyən dil qaydasızlığı, uyğunsuzluğu (qeyri-adiliyi) olaraq səciyələndirilə bilər”. Bu, elə bir qeyri-adilik, qeyri-düzgünlükdür ki, danışan tərəfindən qəsdən istifadə edilməklə müvafiq semantik yükün əldə edilməsinə yardımçı olur². Qeyri-düzgünlük dedikdə, ilk baxışdan uyğunsuz görünən leksik vahidin istifadə edilməsidir. Bir çox hallarda bu vəziyyət qafiyə uyurluğunun əldə edilməsi məramı ilə yaranır. *Ər-arvad ipəkdir, araya girən - köpək*. Bir çox hallarda “söz oyunu”na yumoristik effektin əldə edilməsi məramına müraciət edilir. *Arvad nə bilir dağda dumandır ,evdə oturub hükmi ravandır. İşin düşdü arvada, ölən gününü sal yada*. “Linqvistik emosiya nəzəriyyəsi”ni önə sürmüş V.İ.Şaxovski qeyd edir ki, söz oyunu “müəyyən emotiv diskursda kommunikanların kreativ kompetensiyası bazasındakı qeyri-standartlıq və orijinallığın nəticəsi kimi” meydana çıxır³. *Qız yükü – duz yükü!*, *Qız ürəyi – çiçək ləçəyi*, *Qız ağacı – qoz ağacı*, *sındırarsan – yox əlacı!* GMF-lərdə daxili qafiyə məqamı da ritmik tamlığın yaranmasında müstəsna rol oynayır: *Köhnə pambıq bez olmaz, dul arvaddan qız olmaz.*, *Su daşı quma döndərər; arvad kişini – muma.*, *Suyun şırıltısından, arvadın*

¹ Дедушкина Т. А. Языковая игра: современное состояние вопроса // Studia Linguistica. – Киев, 2012. Вып. 6 – С. 88-92. <http://www.philology.kiev.ua>

² Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры М. : «Языки русской культуры», 2002. С.23

³ Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций М. : Гнозис, 2008; s.367

zırlıtsından qorxmaq gərək. Fonetik obrazlılıq məqamına gəlincə, Azərbaycan dilindəki GMF-lər sırasında həm anlaut samitinin, həm də digər mövqelərdəki (inlaut və auslaut) samitlərin təkrarına əsaslanan alliterasiya faktları mövcuddur. *Anlaut mövqeli alliterasiyaya* dair misallar: **Q**ız üz **q**ızardar, **Q**ız köçəri **q**uşdur, **Q**ız kəsilməmiş **q**arpıza bənzər, **Q**ız **q**ızıldır, **q**ədrini bilsin gərək! *Auslaut mövqeli alliterasiya:* Od qalar **k**öz olar – **q**ız qalar **s**öz olar; *Qarıışıq mövqeli alliterasiya:* **Y**axşı arvad ərini bəy eylər, yaman arvad – **z**ay. Assonans ahəngliliyin vasitəsilə yaranmış ifadələrə Arvad **a**lmaq, Dul arvad **q**ız **a**dına **a**lmazlar, **O**ğlandır – **o**xdur, hər evdə **y**oxdur. Arvad **v**ar, buğda unun **d**aş eylər, Arvad **v**ar, arpa unun **a**ş eylər ifadələri nümunə göstərmək olar. Onu da qeyd edək ki, alliterasiya hadisəsilə müqayisədə assonanlı ifadələr daha azlıq təşkil edir.

Elmi tədqiqatın nəticələri dissertasiyanın “**Nəticə**” bölməsində ümumiləşdirilmişdir:

1. Etnoqrafik məzmunlu frazeoloji vahidlərdə gender münasibətlərinin ifadəsi lakunarlıq əmsalını daha da artırır. Belə ki, həm etnoqrafik məlumatlar, həm də xalqa xas olan gender stereotipləri həmin ifadələrin adekvat izahı işini çətinləşdirir. Təhlil və araşdırmalarımız *xalqa xas dünyanın dil mənzərəsi – etnoqrafik lakunlar – gender münasibətlərini əks etdirən etnoqrafik məzmunlu frazeoloji vahidlər* əlaqələliyini əyani şəkildə ortaya qoyur.

2. “Xalqın məişəti, adət-ənənələri gender münasibətlərinin “barometri” kimi və ya etnoqrafik məzmunlu frazeoloji vahidlərdə gender münasibətlərinin inikasına dair” problemi çərçivəsində sororat nikah adətinin təsiri ilə yaranmış ifadələr müəyyənləşdirilmişdir. Habelə Azərbaycan xalqının toy adətlərinə xas “süd pulu”, cehiz, elçilik və s. anlayışların gender frazeologizmlərindəki simvolik əksi təhlil edilmişdir

3. Gender münasibətləri bilavasitə bu və ya digər konkret verilmiş cəmiyyət daxilindəki cins fərqləndirməsi ilə bağlı stereotipləri əhatə edir.

4. Təhlillərimiz Azərbaycan dilində gender assimetrikliyini ifadə edən frazeoloji vahidlər sırasında *oğul / oğlan* komponentli frazeologizmlərin xüsusilə seçildiyini deməyə əsas verir: *oğul deyərəm ki, ... // oğul ona deyərəm ki, ..., analar necə oğullar doğub!* Bu frazeologizmə görə “oğul” qohumluq termini sanki bir “ölçü vahidi” kimi nəzərdən keçirilir, özü də üstün dəyərə malik ölçü vahidi statusunda qiymətləndirilir.

5. Peyorativlik və meliorativlik kateqoriyalarının gender frazeologizmlərinin intensional fərqləndirməsi kontekstində dəyərləndirməsi burada *su sonası, ayağı sürüşkən qadın, atasını tanımayanlar* və s. bu kimi müsbət və mənfi anlamlı gender frazeologizmlərinin qruplaşdırılmasına imkan ve-

rir. Məlum olur ki, intensiyadan (məramdan) asılı olaraq qadın və kişi obrazlarının müvafiq (pozitiv və ya neqativ) dəyərləndirməsinə cəlb olunan gender frazeologizmləri mövcuddur.

6. GMF-lərin üslubi-sintaktik özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillərin dəyərləndirilməsi çərçivəsində müəyyən olmuşdur ki, dilimizdəki gender frazeologizmləri sırasında antiteza, xiazm quruluşlu, habelə frazeologizm-oksümoron, frazeologizm-alogizm tipli ifadələr kütləviliyilə seçilən frazeologizm-alogizmlər daha azsaylıdır.

7. Antiteza formatlı gender frazeologizmlərinin özlərini də iki qrup çərçivəsində fərqləndirmək olar: 1) tam şəkildə antiteza strukturlu GMF-lər və 2) qismən antiteza quruluşlu GMF-lər. Antiteza formatlı GMF-lər çərçivəsində bu struktur tipin növü kimi dəyərləndirilən akroteza formatlı ifadələr fərqləndirilmişdir.

8. Antitezanın növlərindən birini təcəssüm etdirən və əslində digər adı “tərsinə paralellizm” olan xiazm formatlı frazeologizmlər və ellipsisə uğramış frazeologizmlərin kütləvilik təşkil etdiyini söyləməyə əsas verir.

9. GMF-lərin komponentar təhlili burada geteronimlərin iştirakıyla meydana gəlmiş və gender münasibətlərin fərqli aspektlərini səciyyələndirən frazeologizmlərin fərqləndirilməsinə imkan vermişdir.

10. Konsept anlayışının çəxtərkibli olmasından çıxış edərək təhlillərimiz çərçivəsində müvafiq gender konseptlərin freymlər üzrə dəyərləndirilməsini aparmışdır.

11. Azərbaycan dilindəki GMF-lərin allüzial fonu və “şaqli kontekst” əsaslandırılmasının təhlili burada Qurani-Kərim allüziyalı frazeologizmlər, “Kitabi-Dədə Qorqud” allüziyalı frazeologizmlər fərqləndirilmişdir.

12. Azərbaycan dilindəki predsedent onimli GMF-lərin linqvopraqmatik və koqnitiv xüsusiyyətlərinin təhlili predsedent onimlərin fərqləndirilməsini mümkün edir.

13. Azərbaycan dilindəki GMF-lərin obrazlılığın yaradılmasında və semantik yükün daha da qabardılmasında “söz oyunu”, qafiyə, alliterasiya və assonans faktları xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Mövzu ilə bağlı aşağıdakı tədqiqat işləri çap olunmuşdur:

1. Azərbaycan dilində gender stereotiplərini ifadə edən frazeoloji vahidlər haqqında (“AİLƏ” konsepti çərçivəsində) // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi Xəbərlər Fundamental, Humanitar və Təbiət Elmləri seriyası, 2015, №2, Gəncə, 2015, səh.126-130.
2. Gender münasibətlərinin spesifikliyi frazeoloji lakunarlığı yaradan amil kimi // AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, №1, Bakı, 2015, “Tədqiqatlar”, səh.51-57.
3. Azərbaycan dilindəki etnoqrafik məzmunlu frazeoloji vahidlərdə gender münasibətlərinin inikasına dair // Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər, Bakı, 2015, səh.144-152.
4. Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemindəki gender assimetrikliyi semantik universallığın inikası kimi // AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, Bakı, 2015, №5, səh.106-111.
5. Azərbaycan dilindəki “oğul/oğlan” komponentli frazeoloji vahidlərdə gender assimetriyasının təzahür formalarına dair // Azərbaycan Dillər Universiteti, «Dil və ədəbiyyat», №4, Bakı, 2015, səh.87-94.
6. Frazeoloji birləşmələrin bədii təsvir və təsir imkanları // Qafqaz Universiteti, Gənc tədqiqatçıların III beynəlxalq elmi konfransı, Materiallar, Bakı, 17-18 Aprel, 2015, səh.881-883.
7. Xarici dillərin frazeologiyasının tədrisində gender münasibətlərinin fərqliliyinə əsaslanan linqvokulturoloji şərtlənməyə dair // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”, Respublika elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 4-5 may, 2015, səh. 348-351.
8. Fərqli mədəniyyətlərin gender stereotipləri spesifikliyi frazeoloji lakunarlığı şərtləndirən amillərdən biri kimi (gender münasibətləri mədəniyyətinin frazeoloji sistemində inikasına dair) // Azərbaycan Dillər Universiteti, “Dil və Mədəniyyət”, Respublika elmi-praktik konfrans, Bakı, 8-9 oktyabr, 2015, səh. 138-141.
9. Xarici dillərin frazeologiyasının tədrisində gender stereotipliyinin müqayisəsi faktoru haqqında (“Sevgi-Nigah” konsepti çərçivəsində) // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”, Respublika elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 5-6 may, 2016, səh. 282-284.
10. Frazeoloji birləşmələr, frazeoloji bitişmələr, frazeoloji birləşmələr və onları təşkil edən komponentlərinin məcazi mənaları // Qafqaz

- Universiteti, Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı, Materiallar, Bakı, 29-30 Aprel, 2016, səh. 823-825.
11. Azərbaycan dilindəki predsedent onimli gender frazeologizmlərinin linqvopraqmatik və koqnitiv xüsusiyyətlərinə dair (ingilis və rus dilindəki analoqları ilə müqayisədə) // Qafqaz Universiteti, Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı, Materiallar, Bakı, 29-30 Aprel, 2016, səh. 821-823.
 12. Qohumluq terminlərinin gender frazeologizmlərinin formalaşmasındakı roluna dair // Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin aktual problemləri, N2, Bakı, 2016, səh. 39-45.
 13. Gender frazeologizmlərinin koqnitiv-linqvopraqmatik təhlilinə dair // Bakı Slavyan Universiteti, "Tağıyev oxuları", Elmi məqalələr məcmuəsi, №1, Bakı, 2016, səh. 141-149.
 14. Konsept, freym, slot, freym-ssenarihaqqında // Gəncə Dövlət Universiteti, Gənc alimlərin I beynəlxalq elmi konfransı, II hissə, 17-18 oktyabr, Gəncə, 2016, səh. 43-45.
 15. Соотношение гендерных отношений по фразеологических единицах этнографического содержания народного быта, его традиций и обычаев // Хабаршы- Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки», №2 (56), 2016, стр.43-48.
 16. О компонентной иерархии в семантической структуре гендерных фразеологизмов (концепт, фрейм, слот, фрейм-сценарий) // "Вестник-МГЛУ" (Московский государственный лингвистический университета), спецвыпуск 16 (753), 2016, стр. 87-95.
 17. Gender münasibətlərini ifadə edən frazeologizmlərin üslubi-sintaktik özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillər // Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası. Toplu Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunur. // Terminologiya məsələləri. №2, Bakı, 2016, səh. 85-94.

Алиева Камала Рафик гызы
Фразеологические единицы, отражающие гендерные отношения в
Азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

Исследовательская работа посвящена фразеологическим единицам, в которых отражаются гендерные отношения.

Диссертация состоит из введения, трех глав и списка, используемой литературы. Во *введении* обосновывается актуальность и научная новизна проведенного исследования. Определяются цели и задачи, формируются основные положения, выносимые на защиту, описываются методология и теоретическая база исследования.

В первой главе *«Лакунарная и «семантическая (гендерная) асимметрия» фразеологизмов, отражающие гендерные отношения в азербайджанском языке»* описывается специфика гендерных отношений, существующая в азербайджанском ментальном сознании, как об основном факторе создания фразеологической лакунарности. В этой группе фразеологизмов быт народа, уровень отражения обычаев и традиций. Помимо этого, анализируются гендерные причины асимметрии гендерных фразеологизмов с компонентами «*kizi* и *oğul/oğlan*».

Во второй главе *«Компонентно-структурный анализ фразеологических единиц, которые отражают гендерные отношения в Азербайджанском языке»* исследуется компонентный анализ в когнитивно-лингвопрагматическом аспекте, определяется значение пейоративности и мелиоративности таких выражений. В этой главе описывается роль азербайджанского народа в картине как фактора, определяющего компонентного состава гендерных фразеологизмов, анализируются и стилистико-семантические особенности фразеологизмов с гетеронимичными компонентами, и термины с родственными компонентами.

В третьей главе *«О семантически-структурном анализе по концептам и аллюзивно-структурным особенностям фразеологизмов, которые отражают гендерные отношения в азербайджанском языке»* описывается аллюзивный фон, который формирует гендерные фразеологизмы, оценивается фактор вертикального контекста, исследуется эта проблема в рамках концепта, фрейма, слота и оппозиции гендерных фразеологизмов по концептам, разбирается их структурно-семантические особенности.

В *заклучении* даются основные результаты и выводы, полученные в ходе исследования.

Kamala Rafiq Aliyeva
Phraseological units expressing gender relations
in the Azerbaijani language

SUMMARY

The dissertation deals with the phraseological units expressing gender relations in Azerbaijani language.

The dissertation consists of the introduction, three chapters, conclusion and bibliography. In the *introduction* the actuality of the research work is grounded, the object and the subject are determined, scientific novelty, object and goals, provisions for the defense, the theoretical and practical value of work, methods and sources, approbation and structure of the dissertation are shown.

The first chapter of dissertation is called “*The lacunarity and semantic (gender) asymmetry of phraseological units expressing gender relations in the Azerbaijani language*”. The specificity of gender relations in the mental awareness is considered as a the factors of lacunarity of the phraseological units. The welfare of nations and the level of reflection of traditions are analyzed in such group of phraseological units. The reasons of gender asymmetry in phraseological units which have gender component such as “*kişi*” and “*oğul/oğlan*” are analyzed too.

The second chapter of dissertation is called “*The componentar-structure analysis of the phraseological units expressing gender relations in the Azerbaijani language*”. The componentar analyses of such phrases from the cognitive-lingvopragmatic aspect are analyzed and the pejorative-ameliorative coefficient of these phrases are determined. The role of the componentar content of gender phraseology as a language highlight in the world of Azerbaijani nation are investigated, stylistic and semantic features of phraseology in terms of the kinship and heteronymy component are analyzed in this section.

The third chapter of dissertation is called “*The semantic and structural analysis of the phraseological units expressing gender relations in the Azerbaijani language due to concepts and about their allusion-structure figurativeness*”. In this chapter allusional background forming gender phraseological units and horizontal context factor are taken into consideration, this problem is investigated within the boundaries of concept, frame, slot, frame-screen components having hierarchical relationship. Moreover, contrastive analyses of

gender phraseologisms on concepts are carried out, as well as their structural-
semantical peculiarities have been investigated.

The research is completed with final *conclusion* which summarizes the
basic results of the investigation.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

КАМАЛА РАФИК ГЫЗЫ АЛИЕВА

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ОТРАЖАЮЩИЕ ГЕН-
ДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01-Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии

БАКУ – 2017